

Юрій Поліщук

**СТАРОВІРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ, ЯК ОБ'ЄКТ
ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ
(КІНЕЦЬ XVIII — ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ).**

В умовах розбудови Української держави актуальним є питання суспільної злагоди, єднання усіх здорових сил навколо її зміцнення. В такій ситуації з особливою гостротою постає питання духовного єднання народів України, толерантних стосунків представників різних релігійних конфесій. Для цього потрібно мати правдиву історію релігійного життя України.

Потрібно відмітити, що сучасні дослідники приділяли певну увагу даним проблемам¹. Проте переважна більшість цих робіт присвячена загальноукраїнським церковним проблемам і в них фактично не враховані регіональні особливості релігійного життя, вплив на нього етнічних і політичних факторів. Винятком можуть бути дослідження С. Жилюка, О. М. Іващенко, А. В. Опрі, С. Таранця² та деякі інші, в яких висвітлюються питання розвитку російської православної церкви, хасидизму на Волині, ліквідації уніатської церкви, життя старовірських громад на Поділлі.

Проте досліджень в яких аналізувалася б політика С.-Петербургу щодо старовірських громад Правобережної України в період панування там Російської імперії фактично немає. Тому автор і звертається до даної проблеми.

Загальновідомо, що в результаті церковної реформи патріарха Никона, яка привела до «виправлення богослужбових книг і церковних обрядів»³ російська православна церква розкололася. Це привело й до розколу російського суспільства, який лихоманив Росію не лише в другій половині XVII, а й в наступні століття. Як результат в російському православ'ї з'явилося дві гілки: старообрядницька та новообрядницька. Перша була проти того, що «церква ... починає ставати казенною»⁴. Остання, отримавши підтримку світської влади, перемогла й старообрядництво розглядалося як акт непідкорення державній владі, а особи, що «покидали пануючу церкву, автоматично втрачали частину своїх громадянських прав» і підпадали під постійний тиск не лише з боку офіційної церкви, а й з боку державних каральних

органів⁵. Адже, як писав у 1858 р. князь Н. А. Орлов, «держава дивилася неприязно на розкол, тому що під його личиною могли приховуватися помисли, шкідливі для порядку та спокою»⁶. При цьому використовувалися різні методи, починаючи від спалення прихильників старої віри в Пустоозерську та закінчуючи обмеженнями в господарських і громадських питаннях⁷. Це змушувало старовірів залишати обжиті місця й ховатися в глухих лісах, болотах і навіть тікати за кордон. Одним із таких регіонів стала Україна. Уже в 60-ті рр. XVII ст. вони, тікаючи від переслідувань, прийшли на Чернігово-Сіверщину і поселилися в Стародубі, Білій і Синій Криниці, Замишеві, Шеломі і т. д.⁸ На значні масштаби переселення старовірів на територію цього регіону вказував сучасник подій, автор «Літопису Самовидця», який в 1676 р. написав про старовірів, що багато з них «виходили на Україну на мешкання»⁹. Досить швидко цей район став головним місцем зосередження втікачів. Місцеве населення ставилося до них позитивно, адже старовіри вели тверезий, спокійний спосіб життя, були працьовитими. Проте згодом, під тиском Москви, місцева влада змушена була витіснити їх на північ під Гомель. Частина з них пішла в інші регіони України. Туди ж почали переселятися старообрядці з російських губерній. Особливо активно цей процес відбувався у XVIII ст. Саме в цей час вони з'явилися на Правобережній Україні. Зокрема на Поділлі це були такі населенні пункти як Пилипи Боровські, Чернишівка Руська, Слобода, Шура-Копієвська, Новонікольське та ін., на Волині — Пилипи, Городенка, Вільськ, Андрушівка, Янушівка та ін.¹⁰

Процес переселення старообрядців на територію Правобережної України продовжувався і в першій половині XIX ст.

Російський царизм намагався боротися із старовірами і на місцях їхнього нового поселення. Так, в 1735 р. російські війська під командуванням полковника Якова Святого повернули з України в Росію частину старовірів. У другій половині XVIII ст. самодержавство зробило нову спробу. У 1764 р. військо, очолюване генерал-майором Яковом Масловим, лише із Поділля вивело близько трьох тисяч російських селян — втікачів. Більшість серед них складала старовіри¹¹.

Не дивлячись на усе це, російські старовіри пустили в Правобережній Україні досить міцне коріння. Одним із місць їхньої концентрації стало Поділля, де старовірські поселення засновувалися на прикордонних із Молдовою землях. Досить багато

їх було і на Волині, де в основному вони селилися у східних поаітах. У переважній більшості, це були переселенці з центральних губерній Росії. Так, подільське село Шура-Копієвська заснували вихідці із Володимирської губернії, Краснянку — з під Калуги, Пилипи Боровські — з Богородського повіту Московської губернії і т.д. Як результат уже в кінці XVIII на початку XIX ст. старообрядницькі громади були досить чисельними в Пилипах Боровських, Слободі, Шурі-Копієвській, Жуківцях, Добружі Подільської¹², Андрушівці, Мясковцях, Чоловцях, Янушівці, Пилипах Волинської¹³, Віті, Чорнобилі, П'ятигірці, Черкасах, Смілі, Злотополі Київської губернії¹⁴.

Потрібно відмітити, що протягом усього досліджуваного періоду, кількість старовірів в Україні постійно зростала. Так, якщо на Волині на початку XIX ст. їх мешкало 1200 чол., в середині століття — 3550, то перепис 1897 р. уже зафіксував тут 8282 старовірів¹⁵. Схожа ситуація спостерігалася на Поділлі (відповідно 5944, 11106 і 18849),¹⁶ Київщині.

Основне поповнення старообрядницьких громад України в другій половині XIX — на початку XX ст. давав природний приріст. Зокрема, аналіз щорічних звітів волинського губернатора свідчить, що у другій половині XIX ст. народжуваність у них постійно домінувала над смертністю. Хоча природний приріст у старовірів був одним із найнищих серед усіх конфесійних груп, що яскраво видно на прикладі Волині. Так, якщо у 80-х рр. XIX ст. природний приріст на 1 тис. католиків краю складав 24 особи, протестантів — 23,1, православних — 17,7, то старовірів лише 11 осіб¹⁷. На нашу думку це можна пояснити досить замкнутим способом життя який вели старовіри, а також їх незначною кількістю. Усе це, при фактичній забороні брати шлюб з представниками інших релігійних груп, досить суттєво впливало на смертність і народжуваність, так як могло приводити до кровозмішання і в кінці кінців до виродження.

За релігійними поглядами старовіри Правобережної України не були однорідними. Так, на Поділлі переважали филипівці (українсько-польська назва — «пилипони»)¹⁸. На Волині, як відмічалось у звіті губернатора за 1865 р., проживали, як поповіці так і безпоповіці¹⁹ і т.д.

Аналіз джерел свідчить, що російські старовіри, перебираючись на Правобережну Україну і визначившись із місцем свого проживання на її території, зразу ж будували храм. Їхніми пер-

шими культовими спорудами були невеликі дерев'яні, покриті соломою молільні або каплиці. З часом вони будували пристойні церкви. Поляки, турки, які в XVII — XVIII століттях там панували, цьому не перешкоджали.

Ситуація дещо змінилася з приєднанням краю до Російської імперії, хоча в кінці XVIII століття С.-Петербург послабив тиск на них. Зокрема, ряд указів 1798 та 1800 рр. дозволяв старовірам мати свої церкви та священників рукопокладених православними архієреями, за умови отримання спеціального дозволу в Синоді²⁰, їм поверталися раніше конфісковані богослужбові книги²¹, знімалася заборона будівництва старовірських культових споруд²².

Усе це сприяло зміцненню старовірських релігійних громад, збільшенню кількості їхніх вірних. Щоб не допустити подальшого поширення старообрядництва, влада, офіційна церква починають запроваджувати єдиновір'я. Юридичне оформлення воно отримало в 1800 р., коли імператор Олександр I, за поданням Московського митрополита Платона, підписав відповідний указ²³. Його суть полягала в тому, що старовіри, зберігаючи право здійснювати богослужіння і таїнства за стародрукованими («дониконівськими») книгами та обрядами, фактично потрапляли в ієрархічну залежність від офіційної церкви, повинні були приймати від неї священнослужителів. Кінцевим результатом єдиновір'я мало стати повне знищення старообрядництва. Проте правова неврегульованість нової політики царизму щодо старовірів, слабкість потуг офіційної церкви привели до того, що старообрядницькі громади, не погоджуючись на умови єдиновір'я, запрошували до себе «біглих попів», або одержували священника від своєї Білокриницької ієрархії (знаходилася на території Австро-Угорщини). Серед старообрядців були й безпоповці, які взагалі не мали священників²⁴. В цих умовах державні органи отримали значну кількість скарг старовірів на свавілля православних священників, які «значно перевищували свої повноваження» стосовно них. С.-Петербург відреагував на них заборонаю православним священникам «обмежувати релігійну свободу старовірів і вимагати оплати своїх послуг». Більше того, указом від 21 лютого 1803 р. він обмежив і державне втручання в їхнє життя²⁵.

Проте досить швидко царизм перейшов «від коржика до батога». В 1822 р. світ побачили «Спеціальні правила», що відновили заборону старовірським громадам будувати культові споруди. Згодом їм було заборонено мати, на вже існуючих

церквах, хрести²⁶. В цей же час розпочався наступ і на особисті права старовірів. Так, їм було заборонено займати громадські посади, свідчити в судах проти православних, бути купцями, не визнавалась законність їхніх шлюбів тощо²⁷. Більш того, спеціальною постановою, що датується 1835 р., місцева влада була зобов'язана встановлювати таємний нагляд за православними священиками, які перейшли до старовірів. Контролював цю роботу безпосередньо міністр внутрішніх справ²⁸.

Не залишалися осторонь цього питання й органи влади Правобережної України. Так, 1837 р. Київський губернатор Ф. Л. Переверзев підписав таємний циркуляр, що регламентував права молокан (офіційна влада та церква вважали їх, іконоборців і духоборців найбільш шкідливими релігійними течіями старообрядництва)²⁹.

Паралельно з адміністративним тиском дещо зросла й активність офіційної церкви. На Правобережній Україні це проявилось в тому, що тут на посади єпархіальних архієреїв прийшли особи, які добре проявили себе в місіонерській діяльності. Так, в 1822 р. Київським митрополитом став Євгеній (Болховітінов), який до цього призначення брав активну участь в місіонерській роботі серед духоборів³⁰. Місіонерською роботою в свій час займався й Київським митрополит Філарет (Амфітеатров)³¹.

Для координації дій світської та духовної влади в боротьбі зі старовірами було створено спеціальний таємний комітет³².

В цей час державні органи фактично взяли в свої руки справу організації місіонерської діяльності православних священиків. Очолив її обер-прокурор Синоду Н. А. Протасов, який активно виступав проти узаконення старовірства. На його думку це мали призвести до руйнування державних устоїв імперії, адже старовіри заперечували право самодержавства впливати на релігійні переконання. В 1853 р. Н. А. Протасов розробив концепцію роботи, а точніше боротьби, з старовірами. Керуючись нею Синод зобов'язав єпархіальних архієреїв таємно зібрати повну інформацію про старовірські громади. Поряд з цим було посилено роботу з підготовки кваліфікованих місіонерських кадрів, а також проведено «чистку рядів» православних священиків, які служили в старовірських парафіях. На місця «ненадійних» направлялися «перевірені кадри». Їхній переїзд й облаштування на новому місці фактично фінансувала держава. Більше того, вона взяла на себе й утримання єдиновірських притчів. Контроль за роботою

з старовірами було покладено на органи Міністерства внутрішніх справ. Це було підтверджено спеціальною постановою, що мала назву «Наставление для руководства при исполнительных действиях и совещаниях по делам, до раскола относящихся»³³.

Поряд з цим влада активізувалася боротьбу з самими старовірами. Зокрема було заборонено їм проводити богослужіння у храмах, конфісковувалися церковні книги, ікони, дзвони. Але старовіри не здавалися. Цікавий випадок трапився на Поділлі у старовірському селі Жуковцях, де влада заборонила відбудувати згорілу церкву. У відповідь на це місцеві жителі таємно збудували її в лісі і за одну ніч перевезли і зібрали в селі. Таким чином у 1847 р. старовіри відбудували свою церкву і місцева влада не намілилася її закрити³⁴.

Потрібно відмітити, що старовіри продовжували зазнавати й інших переслідувань, залишалися повністю безправними. Так, ще в середині XIX ст. їхні діти вважалися незаконнонародженими. За царським указом 1852 р. офіційно визнавалися лише ті діти, які разом з матір'ю, чи батьком переходили в офіційне православ'я. Батькам-старовірам заборонялося виховувати православних дітей, а в разі порушення цієї заборони їх притягували до суду³⁵.

Лише в 1864 р. старовіри одержали певні громадянські права, а в 1874 р. їм було дозволено метричний запис шлюбу, народження і смерті. Проте, уже в наступному році, спеціально створена для вироблення законоположень про старовірів комісія Міністерства внутрішніх справ отримала директиву такого змісту: «Заходи уряду щодо розколу, хоч і не повинні мати характер його переслідувань, разом з тим не можуть бути спрямовані ... на захист розколу»³⁶. Вона лягла в основу закону про старовірів, виданого у 1883 р. Він дозволяв останім виконувати треби і молитися за старими обрядами лише в приватних будинках і на кладовищах, і без священиків. Старовірам заборонялося будувати в своїх молитовних будинках дзвіниці, вивіщувати ікони над їхніми входами, проводити хресні ходи, та будь якими іншими заходами поширювати свої релігійні погляди³⁷.

На цьому боротьба проти старовірів в Україні не закінчилася. У 1888 р. Синод розробив «Правила про влаштування місій і засоби дій місіонерів і пасторів церкви по відношенню до сектантів і старовірів», за якими в єпархіях вводилися посади єпархіальних місіонерів. Для координації їхньої роботи та для посилення

боротьби проти сектантів і старовірів в губерніях України створювалися єпархіальні комітети Місіонерського товариства.

Спархії краю не мали досвідчених місіонерів тому їх запрошували з інших місць. Активну місіонерську роботу проводили, відвідуючи старовірські села, місцеві православні священники. До них також направляли спеціально навчених вчителів, які добре знали побут старовірів і вміли з ними вести приватні розмови. Для їхньої підготовки створювалися спеціальні школи. Так, лише на Волині працювали три таких школи і місіонерські курси в Почаєві³⁸.

Одним із основних методів боротьби проти старовірів, який в кінці XIX ст. використовувала російська православна церква, залишалося схилення їх до переходу в єдиновір'я. Але ця робота, як і раніше не давала бажаних результатів. Переважна більшість старовірів Правобережної України продовжувала триматися релігійних поглядів своїх батьків. Так, на Волині у 1912 р. було зареєстровано лише 289 єдиновірців³⁹. Схожа ситуація була й в інших губерніях краю.

Не дивлячись на усі утиски російські старовіри продовжували дотримуватися своїх релігійних поглядів. У середині XIX ст. на Поділлі діяло 27 їхніх молитовних будинків (25 каплиць і 2 церкви), на Волині — 10⁴⁰. Одним з центрів релігійного життя старовірів України в цей час було «Куренівське тримонастир'я» (три монастирі — чоловічий і два жіночих, які знаходилися на Поділлі) та подільське повітове місто Балта де в різний час знаходилася резиденція старовірських єпископів Варлаама, Кирила та інших⁴¹.

Потрібно відмітити, що російські старовіри були «міцними» у своїх релігійних поглядах, моралі, працьовитими. На це, зокрема, звернув увагу дослідник історії старовірів Вітковський, який писав, що вони «...більш набожні, ніж місцеві селяни, значно міцніші їх у знанні святого письма і взагалі у своїх переконаннях, незрівнянно більш працелюбні і менше піддалися моральній порчі, не дивлячись на багато поганих рис характерних великоросам. При усих їхніх забобонах, вони мають свіжий погляд на життя і людей... багато хто з них уміє читати.»⁴²

Викладений матеріал свідчить, що російські старовіри, з'явившись на території Правобережної України ще у другій половині XVII ст., пустили тут глибоке коріння. Вони заснували ряд сіл, в багатьох українських селах, містечках і містах створили

свої громади, які мали вплив на їхнє життя. Старообрядці внесли певний вклад в економічний розвиток ряду регіонів Правобережжя, колорит в їхнє культурне, релігійне життя. Політика російської влади щодо них нагадувала гойдалку, коли жорсткі утиски змінювалися на певне послаблення релігійних, економічних, соціальних обмежень і навпаки. Все ж в кінцевому випадку вона була спрямована на знищення старообрядництва як явища. Проте ніякі зусилля офіційної російської влади, православної церкви не змогли відвернути старовірів від своїх релігійних поглядів, укладу життя.

¹ Див.: Історія релігій в Україні. В 10-ти тт. — Т.3. — К., 1999; Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник. У 3-х кн. — Кн.3. — К., 1994 та ін.

² Жилюк С. Російська церква на Волині (1793-1917). — Житомир, 1996; Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Єврей Волині (кінець XVIII — початок XX століття). — Житомир, 1998; Опря А. В. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Т. 3 (5). — Кам'янець-Подільський, 1999. — С. 89 — 95; Таранец Сергей. Старообрядчество Подолии. — К., 2000; Коптюх Юрій. Український православний клір та російські старовіри (в кінці XVIII — першій половині XIX століть) // Київська старовина. — 2007. — № 3. — С. 31 — 36 та ін.

³ Источники по истории Куреневских старообрядческих монастырей XIX — первой половины XX веков. Сборник документов / Составитель С. В. Таранец (далі Істочники по історії...). — Киев-Куреневка, 2006. — С. 288.

⁴ Орлов Н. А. Мысли о расколе // Русская старина. — 1881. — Т. 31. — С. 76.

⁵ Никольский Н. П. История Русской церкви. — М., 1988. — С. 324

⁶ Орлов Н. А. Названа праця. — С. 51.

⁷ Источники по истории... — С.290.

⁸ Зеньковский С. А. Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века. — М., 1995. С. 429.

⁹ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 123.

¹⁰ Наулко Всеволод. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998. — С. 35.

¹¹ Таранец Сергей. Названа праця. — К., 2000. — С. 20.

¹² Поділля. Історико-етнографічне дослідження (Артюх Л. Ф., Балущок В. Г., Болтарович З. Є. та ін.). К., 1994. — С. 40.

¹³ Поліщук Юрій. Російські старовіри на Волині (кінець XVIII — початок XX ст.) // Історія релігій в Україні. Праці XI міжнародної наукової конференції. — Кн. 2. — Львів, 2000.- С. 306.

¹⁴ Див.: Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящиеся / Собрал Л. Похилевич. — Біла Церква, 2005. — С. 24, 123, 235, 481-482, 504, 555.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДАУК). — КМФ. 11. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 27; там само. — Спр. 36. — Арк. 32; Первая

всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. VIII. Вольнская губерния. — СПб., 1904. — С. VIII.

¹⁶ Таранец Сергей. Названа праця. — С. 26-27.

¹⁷ Підраховано за: Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). — Ф. 67. Оп. 1. Спр. 307. Арк. 9-10; там само. — Спр. 309. — Арк. 7, 111; там само. — Спр. 312. Арк. 10-11.

¹⁸ Поділля: Историко-этнографічне дослідження... — С. 40.

¹⁹ ЦДІАУК. — КМФ. 11. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 112-113.

²⁰ Див.: Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ). — Собр. 1-е. — Т. 25. — С. 133.

²¹ Див.: Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. — СПб., 1915. — С. 561.

²² Див.: ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. 26. — С. 357.

²³ Источники по истории... — С. 300.

²⁴ Жилюк Сергій. Названа праця. — С. 139 — 140.

²⁵ Див.: Коптюх Юрій. Названа праця. — С. 32.

²⁶ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУ). — Ф. XIII. — Спр. 2161. — Арк. 5.

²⁷ Там само. — Спр. 2157. — Арк. 3.

²⁸ Источники по истории... — С. 57.

²⁹ Див.: Коптюх Юрій. Названа праця. — С. 34.

³⁰ Макаров А. И. Киевская старина в лицах. XIX век. — К., 2005. — С. 751.

³¹ Там само. — С. 757.

³² Див.: Третьякова Н. В. Социально-правовой статус старообрядчества в дореформенной и пореформенной России // Вопросы истории СССР. — М., — 1972. — С. 494.

³³ Див.: Коптюх Юрій. Названа праця. — С. 34 — 35.

³⁴ Таранец Сергей. Названа праця. — С. 41.

³⁵ Поліщук Ю. Російські старовіри в Україні // Діалог. — 2002. — № 3. — С. 131 — 132.

³⁶ Рункевич С. Г. Русская церковь в XIX веке. — СПб., 1901. С. 214.

³⁷ Русское православие: веги истории. — М., 1989. — С. 369 — 370.

³⁸ ДАЖО. — Ф. 1. — Оп. 50. — Спр. 531. — Арк. 29, 35.

³⁹ Памятная книжка Вольнской губернии на 1913 год. — Житомир, 1912. — С. 54-59.

⁴⁰ ЦДІАУК. — КМФ. 11. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 114.

⁴¹ Див.: Таранец Сергей. Названа праця. — К., 2000.

⁴² Витковский. О раскольниках в Подольской губернии // Отечественные записки. Б. м. і р. — С. 362.